

УДК 911.3

Чиж О.П.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Опілля Серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської фізико-географічної країни

Розглянуто проблему сучасних досліджень природи і ландшафтів опілля у структурі Серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської фізико-географічної країни; зазначено, що добре досліджена природа і ландшафти опілля, у зв'язку з їх тривалим і активним господарським освоєнням, потребує подальшого детального пізнання, зокрема індивідуальних особливостей. Розглянуто індивідуальні особливості методом порівняння, природи і ландшафтів Словечансько-Овруцького і Брянського опілля, відзначено й схарактеризовано їх подібні й індивідуальні ознаки, показано вплив господарської діяльності на формування сучасного ландшафту опілля. У процесі дослідження опілля підтверджено, що провідне значення у сучасному функціонуванні природи і ландшафтів мають не лише їх індивідуальні особливості, але й близькість до Головного ландшафтного рубежу та знаходження у структурі Серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської фізико-географічної країни. У подальших дослідженнях природи і ландшафтів опілля необхідно звернути увагу на їх парадинамічні й парагенетичні зв'язки з прилеглими поліссями, а також процеси антропогенізації та зумовлені ними несприятливі явища.

Ключові слова: Серединний пояс, Східноєвропейська фізико-географічна країна, опілля, полісся, природа, ландшафти, раціональне використання.

Чиж О.П. Ополья Серединного ландшафтного пояса Восточноевропейской физико-географической страны. Рассмотрено проблему современных исследований природы и ландшафтов ополлий в структуре Серединного ландшафтного пояса Восточноевропейской физико-географической страны; отмечено, что хорошо исследованная природа и ландшафты ополлий, в связи с их длительным и активным хозяйственным освоением, нуждается в дальнейших детальных исследованиях, в частности индивидуальных особенностей. Рассмотрены индивидуальные особенности, методом сравнения, природы и ландшафтов Словечанско-Овручского и Брянского ополлий, отмечено и описано их подобные и индивидуальные признаки, показано влияние хозяйственной деятельности на формирование современного ландшафта ополлий. В процессе исследования ополлий подтверждено, что ведущее значение в современном функционировании природы и ландшафтов ополлий имеют не только их индивидуальные особенности, но и близость к Главному ландшафтному рубежу и нахождению в структуре Серединного ландшафтного пояса Восточноевропейской физико-географической страны. В дальнейших исследованиях природы и ландшафтов ополлий необходимо обратить внимание на их парадинамические и парагенетические связи с прилегающими полесьями, а также процессы антропогенезации и обусловленные ими неблагоприятные явления.

Ключевые слова: Серединный пояс, Восточноевропейская физико-географическая страна, ополье, полесья, природа, ландшафты, рациональное использование.

Chyzh O.P. The opillia of the Middle Landscape Belt of the East European Physical Geographical Country. The problem of modern studies of nature and landscapes of Opillia in the structure of the Middle Landscape Belt of the East European Physical Geographical Country is considered; it is noted that well-researched nature and landscapes Opillia, in connection with their long and active economic development, requires further detailed knowledge, in particular individual characteristics. The individual features, the method of comparison, the nature and landscapes of Slovechansk-Ovruch and Bryansk Opillia are considered, their similar and individual characteristics are marked and characterized, and the influence of economic activity on the formation of the modern landscape of Opillia is shown. In the course of the study of Opillia, it has been confirmed that the leading role in the modern functioning of the nature and landscapes of Opillia has not only their individual characteristics, but also proximity to the Main Landscape Frontier and the finding of the structure of the Middle Landscape Belt of the East European Physical Geographical Country. In further studies of nature and landscapes of Opillia, it is necessary to pay attention to their paradigmatic and paragenetic relationships with the surrounding Polissia, as well as the processes of people development and their adverse effects.

Key words: Middle Belt, Eastern European Physical Geographic Country, Opillia, Polissia, nature, landscapes, rational use.

Наявність проблеми. Опілля – своєрідні території у межах полісь Східноєвропейської рівнини, природа і ландшафти яких цікавлять науковців з середини XIX ст. Підвищена зацікавленість науковців зумовлена не лише оригінальною природою опілля, але і їх значно ранішим господарським освоєнням у порівнянні з більш обширними територіями прилеглих полісь. Природа і ландшафти опілля суттєво відрізняється від природи і ландшафтів полісь. Це острови лісостепу у межах зони мішаних хвойно-широколистих лісів. Природні ресурси опілля різноманітні, оригінальні, легко ранимі, а тому їх давнє активне і не завжди продумане господарське освоєння часто призводило до розвитку тут низки несприятливих процесів, які докорінно міняли структуру натуральних ландшафтів опілля. На початку XXI ст. природою і ландшафтами поліських опілля науковці цікавляться значно менше. Це не виправдано, бо розробка регіональних і місцевих проєктів раціонального природокористування буде науково не обґрунтованою. Детальні знання про природу і ландшафти поліських опілля у минулому, їх реальний стан зараз, запорука продуманих, науково обґрунтованих заходів щодо їх освоєння у майбутньому.

Аналіз попередніх досліджень. У процесі пізнання природи і ландшафтів поліських опілля чітко прослідковується три періоди: початковий (середина XIX – 30-ті роки XX ст.) представлений працями, де опілля розглядалися як окремі природні території з оригінальною для Полісся природою [13]; обґрунтування їх господарського освоєння (50-80-ті роки XX ст.), коли природничі вишукування були направлені на інтенсивне, як вважалось, раціональне використання окремих (грунти, рослинність, корисні копалини) геокомпонентів опілля [7, 9, 14]; сучасний, ландшафтознавчий (кінець XX – початок XXI ст.), представлений окремими дослідженнями антропогенізованої природи і ландшафтів поліських опілля [1, 2, 3, 4]. Упродовж цих періодів мало було вишукувань стосовно парадинамічних і парагенетичних взаємозв'язків опілля з прилеглим поліссям, їх значення у структурі Серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської фізико-географічної країни тощо. На цьому фоні явно виокремлюється оригінальне дослідження Ф.М. Мількова присвячене обґрунтованому ним, структурно-морфологічному Опілле-Поліському ландшафтному поясу [10], де опілля вперше були розглянуті як ландшафтоформуючі структури поясу, а не окремі природні об'єкти. Серед інших публікацій варто також зазначити праці О.М. Маринича [7], П.Г. Шищенко [17], Л.М. Ахромєєва [1, 2], Н.І. Волкової [3].

Мета дослідження – розглянути місце та значення опілля у структурі Серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської фізико-географічної країни для подальшого раціонального використання та охорони їх своєрідної природи.

Результати дослідження. Тривалий проміжок часу (до 60-тих років XX ст.) слова «опілля» не було у тлумачних словниках української і російської мови. Відносно його походження, ще у 1966 році В.А. Ніконовим була висловлена думка, що слово «опілля» можливо походить від слова *палити* (місцевість, на якій був випалений ліс) або означає *край поля* [11].

У географічних літературно-картографічних джерелах термін опілля має відповідний зміст. У «Словнику-довіднику з фізичної географії» зазначено: «Опілля – від слова «поле» – достатньо дреновані спокійні рівнини з родючими темноколірними ґрунтами на покривних і лесоподібних суглинках, що зустрічаються на півдні тайги і у змішаних лісах Руської (Східноєвропейської – О. Чиж) рівнини» [8, с. 200]. Стосовно просторового розташування опілля, то є лише один

виняток – опілля Поділля, що відрізняються дуже розчленованою поверхнею і значною лісистістю. У географічних і краєзнавчих літературних джерелах немає чіткого пояснення, чому одні із найбільш лісистих фізико-географічних районів Поділля – Бібрсько-Перемишлянське і Придністерське опілля, для яких ще й характерний крупно-горбистий рельєф, отримали назву опілля [14].

У Географічній енциклопедії України щодо визначення слова «опілля» зазначено: 1) давньоруська назва безлісних або малолісистих рівнинних територій з родючими ґрунтами у межах лісових зон. Такі лісові ділянки здавна використовували під орні землі (напр. Львівське опілля – серед широколистих лісів); 2) назва західної частини Подільської височини... (Подільське горбогір'я). Переважні висоти 350-400 м. Поверхня розчленована лівими притоками Дністра. Поширені буково-дубові ліси на сірих лісових ґрунтах. Значні площі розорані. Густо заселене [12, с. 462].

Найбільш вірогідно, що слово «опілля» появилось за часів Київської Русі, коли активно почали освоювати широколисті і мішані хвойно-широколисті ліси. Окраїни розораних лісових полян, вирубок або палів, отримали назву «опілля», яка у подальшому закріпилася за всією розораною територією. У зв'язку з тим, що під господарське, переважно сільськогосподарське, освоєння у першу чергу, займали підвищені лесові території, назва «опілля» поступово закріпилася й за ними. Ідентично окраїни лісів почали називати узліссями.

У межах Східноєвропейської рівнини опілля приурочені до тієї ж контактної смуги між лісовими (широколистих і мішаних хвойно-широколистих) зонами і лісостепом, що і полісся [5, 10]. Із заходу на схід, за площею найбільші з них: Волинське, Словечансько-Овруцьке, Макарівсько-Попельнянське, Новгород-Сіверське (Україна); Брянське, Трубчевське, Мещовське, Подільсько-Коломенське, Володимирське, Касимівське та ін. (Росія). Крім названих, є ще низка невеликих опілля, так званих «лесових островів». Частіше вони зустрічаються у Житомирському і Київському Поліссях (рис. 1).

Так, на лівобережжі річки Тетерів «малі опілля» виокремлюються в околицях Житомира, Коростищева, сіл Стрижівки, Колодезьки, Говодське та у багатьох інших місцях. У Київському Поліссі їх не менше: Димерське, Приірпенське, Горностайпільське, Чорнобильське, Вишгородське, Козелецьке та інші [14].

Для кращого розуміння природи і ландшафтів опілля Середнього ландшафтного поясу Східноєвропейської рівнини детальніше розглянемо два з них – Словечансько-Овруцьке (Україна) і Брянське (Росія). Просторово ці опілля розташовані у басейнах приток Дніпра, відповідно Прип'яті та Десни.

Словечансько-Овруцьке опілля (кряж) простягається на півночі Житомирської області у субширотному напрямі майже на 60 км, його ширина від 5 км на сході до 14-20 км на заході. Максимальні абсолютні висоти 300 – 316 м; перевищення над поверхнею Поліської низовини – 50-80 м. Словечансько-Овруцьке опілля геоструктурно пов'язане з горстом у північно-західній частині Українського щита, що складений метаморфізованими породами – кварцитами, пісковиками, пірофілітовими сланцями [4, 6]. Південній частині опілля властивий типово денудаційний увалистий рельєф; північний схил пологий. У південній частині давні породи перекриті лесом (до 20-30 м) та делювіальними відкладами, рельєф ерозійний з густою яружно-балковою мережею. Максимальна довжина ярів до 5 км, глибина до 35-40 м [6, 14]. У межах Словечансько-Овруцького опілля розповсюджені ясно-сірі і сірі лісові ґрунти, що у минулому сформувалися

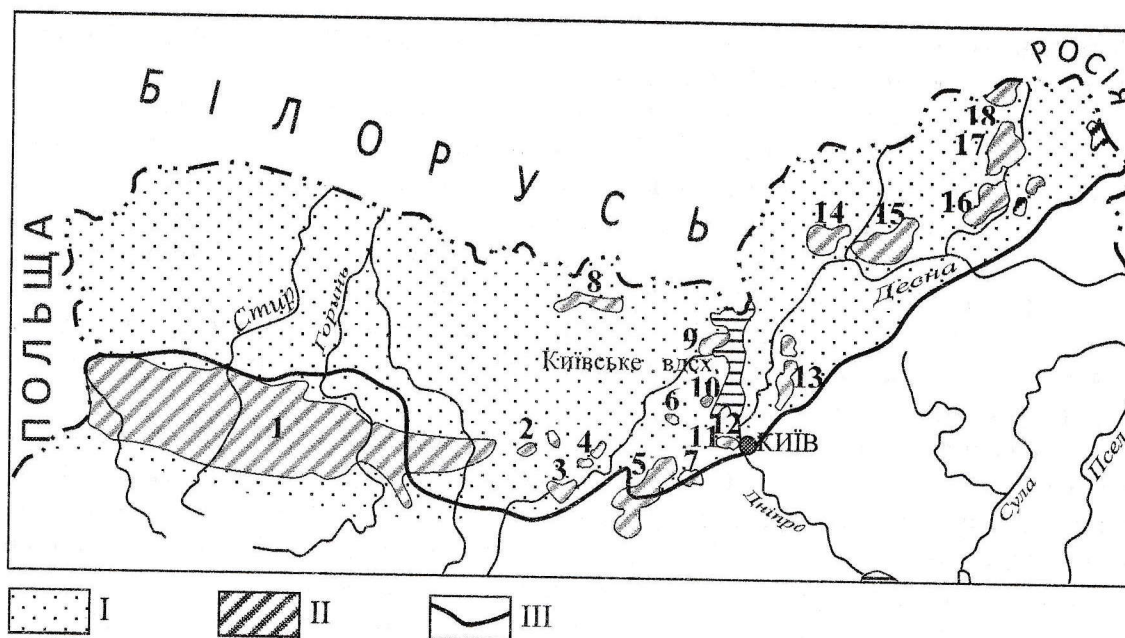

Рис. 1. Опілля Українського Полісся. За [10].

1 – Волинське; 2 – Красноармійське; 3 – Житомирське; 4 – Студеницьке; 5 – Макарівсько-Попільнянське; 6 – Бородянське; 7 – Калинівське; 8 – Овруцьке; 9 – Горностайпільське; 10 – Димерське; 11 – Приірпінське; 12 – Вишгородське; 13 – Козелецьке (Нижньодеснянський терасовий); 14 – Чернігівсько-Седнівське; 15 – Березно-Сосницьке; 16 – Понорицьке (Придеснянська височина); 17 – Новгород-Сіверське; 18 – Гремяцьке; I – Полісся; II – Опілля; III – північна межа лісостепової зони.

під широколистими та хвойними лісами у деревостанах яких зустрічаються й реліктові рослини: дуб скельний, сосна Фоміна, рододендрон жовтий та ін.

Разом наведені ознаки указують на північно-лісостеповий характер природи Словечансько-Овруцького опілля, що розташоване в середині зони мішаних хвойно-широколистих лісів за 105 км від північної межі лісостепу. Це підтверджується і розповсюдженими на його території ландшафтно-типологічними комплексами. Тут розповсюджені плоскорівнинні ландшафтні комплекси, аналогічні плакорному та міжрічковому вододільному типам місцевостей придніпровського лісостепу. У межах Словечансько-Овруцького опілля домінує (56 – 60 % площі) плакорний тип місцевостей, характерними урочищами якого є рівнини – достатньо дренажовані, рівні ділянки з сірими лісовими ґрунтами, переважно розорані, інколи зайняті залишками дібров здебільшого паросткового походження. Схиліві місцевості розповсюджені на південній окраїні Словечансько-Овруцького опілля. Заплавний і надзаплавно-терасовий типи місцевостей, займають тут незначні площі, є азональними ландшафтними комплексами.

Брянське опілля. Як зазначають низка авторів [1, 2, 3, 10], північно-лісостепова природа Брянського опілля не визиває сумнівів. Розташоване на високому правобережжі Десни, воно відокремлене від північної межі лісостепової зони неширокою (50-70 км) смугою переддеснянських зандрів, покритих мішаними лісами (сосна, дуб, береза, ялина, чорна вільха) на дерново-підзолистих ґрунтах [10]. Брянське опілля приурочене до західного схилу Середньоруської височини, і за абсолютними висотами, які тут не перевищують 200-230 м, має більше подібних ознак із розташованих східніше Володимирським опіллям, ніж

Словечансько-Овруцьким. Від Словечансько-Овруцького опілля, Брянське відрізняється низкою специфічних ознак:

- літо на Брянському опіллі холодніше і сухіше, ніж на Словечансько-Овруцькому. Період із середньодобовими температурами вище 10° тут триває близько 140 днів, тоді як на Словечансько-Овруцькому 150-160 [4, 14];

- надморенний легкий і рихлий лесоподібний суглинок, що є підґрунтям, у Брянському опіллі наближається за своїми властивостями до типового лесу, характерного для Словечансько-Овруцького опілля;

- кліматичні особливості у поєднанні з лесом у підґрунтях зумовили наявність у Брянському опіллі не лише сірих лісових ґрунтів, але й ділянок чорноземів опідзолених [2, 10];

- наявність рихлого лесу є причиною широкого розповсюдження у Брянському опіллі, як і на Словечансько-Овруцькому, молодих стрімкосхилих звивистих ярів, що за своєю морфологією подібні до яружних систем лісостепу відповідно Придніпровської і Середньоруської височин. У Брянському опіллі глибокі яри часто розкривають корінні породи – мергелі й крейду;

- близькість до поверхні карстових порід, активізує карстові процеси у межах Брянського опілля, що призводить до формування тут провальних лійок, западин і озер інколи значних розмірів [2, 10], яких немає на Словечансько-Овруцькому опіллі;

- у порівнянні з Словечансько-Овруцьким опіллям у Брянському значно більше розповсюджені вербові, дубові й особливо вільхові западинні куші [2, 10].

У формуванні сучасного ландшафту опілля Серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської фізико-географічної країни суттєве значення має діяльність людини. Більша частина родючих ґрунтів опілля давно розорана, натуральна рослинність знищена. Зазнали глибоких змін поверхневі форми опілля, річкова мережа й, на окремих ділянках, літогенна основа. Сучасний ландшафт опілля Серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської фізико-географічної країни – антропогенний. Однак, «хоч яке велике значення має людська діяльність у формуванні сучасного ландшафту опілля, першопричиною їх виокремлення є лесоподібні ґрунти, а також рівнинний рельєф і відповідне географічне розташування – близькість, як і полісь, до Головного ландшафтного рубежу Східноєвропейської рівнини» [10, с. 297].

Висновки. Не дивлячись на те, що природа і ландшафти окремих опілля Серединного ландшафтного поясу досліджена добре, їх пізнання необхідно продовжувати. Це зумовлено не лише своєрідною, інколи унікальною, природою і ландшафтами опілля, але і їх не завжди продуманим господарським освоєнням та розвитком тут низки несприятливих процесів, що продовжують погіршувати екологічний стан як опілля, так і прилеглих до них полісь, а загалом Опілле-Поліської ландшафтною стрічки. У подальших дослідженнях природи і ландшафтів опілля Серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської фізико-географічної країни необхідно більше уваги звернути на:

- сучасну внутрішню структуру антропогенних ландшафтів та розвиток, у зв'язку з її недосконалістю, несприятливих антропогенних процесів;

- регіональні та індивідуальні відміни природи і ландшафтів опілля для подальшої розробки проектів їх раціонального використання та охорони;

- парадинамічні й парагенетичні зв'язки опіль з прилеглими поліссями та їх врахування у подальших дослідженнях крупніших природних структур і господарському освоєнні;

- значення опіль не лише у структурі Опільно-Поліської стрічки, але й загалом Серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської фізико-географічної країни.

1. Ахромеев Л.М. Ополье-Полесский ландшафтный пояс / Л.М. Ахромеев // Вестник Брянск. гос. ун-та, 2004. – №4. – с. 8-13.
 2. Ахромеев Л.М. Природа, генезис, история развития и ландшафтная структура ополей Центральной России / Л.М. Ахромеев. – Брянск: РИО Брянск.гос. у-та, 2008. – 182 с.
 3. Волкова Н.И. Полесско-Опольскиеландшафтныеекотоны / Н.И. Волкова, В.К. Жучкова // Вестн. Воронеж.гос. у-та. География и геоэкология, 2000. - № 4. – с. 26-30
 4. Денисюк Г.І. Словичансько-ОвруцькийКряж / Г.І. Денисюк. – Укр. геогр. журнал. – 2003. – №1. – с. 62-65.
 5. Денисюк Г.І. Серединний ландшафтный пояс Східноєвропейської фізико-географічної країни / Г.І. Денисюк // Наукові зап. ВДПУ, 2007. - № 13. – с. 5-11.
 6. Кошик Ю.О. Словичансько-Овруцький кряж / Ю.О. Кошик // Географічна енциклопедія України. – Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1993. – Т.3. – с. 201.
 7. Маринич О.М. Українське Полісся / О.М. Маринич. – Київ: Рад. школа, 1962. – 162 с.
 8. Мильков Ф.Н. Словарь-справочник по физической географии / Ф.Н. Мильков. – Москва: Географгиз, 1960. – с. 200.
 9. Мильков Ф.Н. О природе ополей на Русской равнине / Ф.Н. Мильков // Географический сборник. – Львов, 1964. – № 8. – с. 20-27.
 10. Мильков Ф.Н. Ополье-Полесский ландшафтный пояс Русской равнины / Ф.Н. Мильков // Физическая география: современное состояние, закономерности, проблемы. – Воронеж: Изд-во ВГУ, 1981. – с. 284-300.
 11. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь / В.А. Никонов. – Москва: Наука, 1966. – с. 137.
 12. Опілья // Географічна енциклопедія України. – Київ: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1990. – Т.2. – с. 462.
 13. Тутковський П.А. Природна районізація України / П.А. Тутковський – К.: Наркомземсправ, 1922. – Т.1. – 80 с.
 14. Физико-географическое районирование Украинской ССР / Под ред. В.П. Попова, А.М. Маринича, А.И. Ланько. – Киев: Изд-во КГУ., 1968. – 682 с.
 15. Чиж О.П. Серединний ландшафтный пояс і унікальність природи Рівненщини / О.П. Чиж // Географія Рівненщини та суміжних областей. – Рівне, 2014. – С. 12-17.
 16. Чиж О.П. Антропогенізація Західного сектору Серединного ландшафтного поясу /О.П. Чиж // Наук. вісник Чернівецького національного університету. Серія: Географія, 2012. – Вип. 614-615. – С. 34-39.
 17. Шищенко П.Г. Принципы и методы ландшафтного анализа в региональном проектировании / П.Г. Шищенко. – Киев: Фитосоциоцентр, 1999. – 284 с.
-
1. Akhromeev L.M. Opol'e-Polessky landshaftnyy po yas / L.M. Akhromeev // Vestnyk Bryansk. hos. un-ta, 2004. – №4. – с. 8-13.
 2. Akhromeev L.M. Pryroda, henezys, ystoryya razvytyya y landshaftnaya struktura opoley Tsentral'noy Rossyy / L.M. Akhromeev. – Bryansk: RİO Bryansk.hos. u -t, 2008. – 182 s.
 3. Volkova N.Y. Polessko -Opol'skyelandshaftnyee kotony / N.Y. Volkova, V.K. Zhuchkova // Vestn. Voronezh.hos. u-ta. Ёbh rafyya y heoёkologyya, 2000. - № 4. – s. 26-30
 4. Denysyk H.I. Slovychans'ko-Ovruts'kyy Kryazh / H.I. Denysyk. – Ukr. heohr. zhurnal. – 2003. – №1. – s. 62-65.
 5. Denysyk H.I. Seredynnyy landshaftnyy po yas Shkhydnoyevropeys'koyi fizyko-heohrafichnoyi krayiny / H. Denysyk // Naukovi zap. VPU, 2007. - № 13. – s. 5-11.
 6. Koshyk YU.O. Slovychans'ko-Ovruts'kyy kryazh / YU.O. Koshyk // Heohrafichna entsyklopediya Ukrainy. – Kyiv: Ukrayins'ka entsyklopediya im. M.P. Bazhana, 1993. – T.Z. – s. 201.
 7. Marynych O.M. Ukrayins'ke Polissya / O.M. Marynych. – Kyiv: Rad. shkola, 1962. – 162 s.
 8. Myl'kov F.N. Slovar'-spravochnyk po fizycheskoy heohrafyy / F.N. Myl'kov. – Moskva: Ёbhrafyhz, 1960. – s. 200.

9. Myl'kov F.N. O pryrode opoly na Russkoy ravnynе / F.N. Myl'kov // Heohrafycheskyy sbornyk. – L'vov, 1964. – № 8. – s. 20-27.
10. Myl'kov F.N. Opol'e-Polesskyy landshaftnyy poyas Russkoy ravnyny / F.N. Myl'kov // Fyzicheskaya heohrafiya: sovremennoe sostoyaniye, zakonomernosty, problemy. – Voronezh: Yzd-vo VHU, 1981. – s. 284-300.
11. Nykonov V.A. Kratkiy toponymycheskiy slovar' / V.A. Nykonov. – Moskva: Nauka, 1966. – s. 137.
12. Opillya // Heohrafichna entsyklopediya Ukrayiny. – Kyiv: Ukrayins'ka entsyklopediya im. M.P. Bazhana, 1990. – T.2. – s. 462.
13. Tutkovs'kiy P.A. Pryrodna rayonizatsiya Ukrayiny / P.A. Tutkovs'kiy – K.: Narkomzemsprav, 1922. – T.1. – 80 s.
14. Fyzyko-heohrafycheskoe rayonyrovaniye Ukraynskoy SSR / Pod red. V.P. Popova, A.M. Mary-nycha, A.Y. Lan'ko. – Kyev: Yzd-vo K·HU., 1968. – 682 s.
15. Chyzh O.P. Seredynnyy landshaftnyy poyas i unikal'nist' pryrody Rivnenshchyny / O.P. Chyzh // Heohrafiya Rivnenshchyny ta sumizhnykh oblastey. – Rivne, 2014. – S. 12-17.
16. Chyzh O.P. Antropohenizatsiya Zakhidnoho sektoru Seredynnoho landshaftnoho poyasu / O.P. Chyzh // Nauk. visnyk Chernivets'koho natsional'noho universytetu. Seriya: Heohrafiya, 2012. – Vyp. 614-615. – S. 34-39.
17. Shyshchenko P.H. Pryntsypy y metody landshaftnoho analyza v rehyonal'nom proektyrovaniye / P.H. Shyshchenko. – Kyev: Fytosotsyotsentr, 1999. – 284 s.

Подано до редакції 14.04.2018

Рецензент – доктор географічних наук Г.І. Денисик